

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СУД У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті з урахуванням вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та прецедентної практики Європейського суду з прав людини розглянуті проблеми незалежності суду як інституціонального елемента права на суд у цивільному судочинстві. Визначені критерії незалежності суду, якими є порядок призначення суддів на посаду, тривалість строку повноважень, наявність гарантій проти зовнішнього впливу та наявність зовнішніх атрибутів незалежності.

Ключові слова: право на суд у цивільному судочинстві, незалежність суду, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

В статье с учётом требований п. 1 ст. 6 Конвенции о защите прав человека и основополагающих свобод и прецедентной практики Европейского суда по правам человека рассматриваются проблемы независимости суда как институционального элемента права на суд в гражданском судопроизводстве. Определены критерии независимости суда, которыми являются порядок назначения на должность судьи, длительность срока полномочий, наличие гарантий против внешнего влияния и наличие внешних атрибутов независимости.

Ключевые слова: право на суд в гражданском судопроизводстве, независимость суда, Конвенция о защите прав человека и основополагающих свобод.

In the article with the requirements of Art. 6 (§1) of the European Convention of Human Rights and case law of the European Court of Human Rights author reviews problems related to the court's independence as an institutional element of the right to a court in civil procedure. Criteria of court's independence such as manner of appointment of a judge, the term of office, guaranties against external pressure and the appearance of independence are determined.

Keywords: right to a court in civil procedure, independence of a court, European Convention of Human Rights.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі — ЄКПЛ) в п. 1 ст. 6 містить положення про те, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків

цивільного характеру. Зазначене конвенційне положення отримало у літературі назву «право на суд» та було розвинуте у практиці Європейського суду з прав людини (надалі — ЄСПЛ).

Аналіз п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ дозволяє у структурі права на суд виокремити інституціональні елементи, які є вимогами до суду як до певної

інституції у демократичному суспільстві та до конкретного складу суду (доступ до суду, незалежність, неупередженість, створення суду на підставі закону), та процесуальні елементи, які є вимогами до процедури відправлення правосуддя у цивільних справах та є тотожними поняттю «право на справедливий судовий розгляд» (гласність, рівноправність сторін, змагальність, здійсненність рішень суду, розумний строк судового розгляду).

Незалежність суду є невід'ємним інституціональним елементом права на суд у цивільному судочинстві, що безпосередньо закріплений у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У такому контексті сьогодні виникає необхідність у дослідженні положень ЄКПЛ та практики ЄСПЛ щодо незалежності суду не лише з точки зору впровадження певного теоретичного підходу, але і виходячи з потреб практики застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, конституційних положень, цивільного процесуального законодавства та підвищення якісного рівня професіоналізму судової практики.

У вітчизняній та зарубіжній літературі питанням незалежності суду приділялася увага у працях таких вчених, як В.В. Городовенко, О.В. Колісник, І.Є. Марочкін, І.Б. Михайлівська, Л.М. Москвич, С.Б. Поляков, О.Б. Прокopenко, А.Г. Полянський, В.В. Сердюк, В.А. Терьохін, Л.В. Туманова та ін., поряд з цим, ці дослідження характеризують незалежність суду з точки зору судоустрою. Питанню ж незалежності суду як елемента права на суд у цивільному судочинстві належна увага на сторінках наукової літератури не приділялася.

Метою даної статті є дослідження прецедентної практики ЄСПЛ щодо концепту «незалежності суду» в аспекті права на суд у цивільному судочинстві, закріпленого у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ,

для вироблення рекомендацій із гармонізації національного законодавстві із міжнародними стандартами цивільного судочинства.

Варто зазначити, що у конструкції права на суд незалежність суду має першорядне значення. Не випадково в усіх національних законодавствах дане положення формується як принципи судоустрою та судових проваджень. При дослідженні європейського виміру зазначеної компоненти права на суд передусім слід звернути увагу на автономне тлумачення у практиці ЄСПЛ поняття «суд». Так, з точки зору ЄСПЛ, саме суди мають потурбуватись про те, щоб судовий розгляд був справедливим [1]. Вираз «незалежний і неупереджений суд, створений на підставі закону», викликає скоріше уявлення про організацію, ніж про певну діяльність, скоріше про інститут, ніж про процедуру [2]. Аксиоматичним при цьому є те, що це поняття в контексті права на суд не обов'язково повинно розумітися як суд класичного типу, інтегрований у стандартну систему судів держави [3]. Воно має розглядатися у змістовому сенсі цього слова відповідно до його судових функцій [4].

Зважаючи на це, ЄСПЛ виробив певні критерії, яким має відповідати орган, що розглядає спір, для того, щоб він міг бути оцінений як «суд» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якими є:

- наявність повноважень вирішувати справи відповідно до верховенства права та з дотриманням чітко визначених процедур;
- наявність повноважень ухвалювати юридично обов'язкові рішення [5];
- наявність повної юрисдикції щодо питань права та факту, щодо зміни рішень інших органів [6], тобто незв'язаність суду висновками інших органів щодо правових та фактичних питань;

- неможливість скасування рішення, ухваленого таким органом, несудовою установою на шкоду одній зі сторін [7];
- неможливість розгляду у якості суду органу, який здатен давати лише рекомендації, навіть у випадку існування практики дотримання таких рекомендацій [8];
- поширення статусу «суду» на присяжних та народних засідателів [9].

Відповідно до означених критеріїв ЄСПЛ поняття «суд» поширив на такі органи, як професійні дисциплінарні комісії адвокатів та лікарів; військові та дисциплінарні суди; спеціалізовані суди, зокрема адміністративні; суд шерифа; арбітражні органи, що займаються компенсацією шкоди у зв'язку із націоналізацією та примусовим придбанням акцій; регіональні органи з питань угод з нерухомістю; органи, що надають дозвіл на договори купівлі-продажу землі; органи, що займаються питаннями земельної реформи; Вищу Раду Юстиції, парламентський комітет [4; 5; 10–16] тощо.

Поряд з цим, таким, що не може розглядатися як суд у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, визнано адміністративний суд Франції з причин зв'язаності його рішень висновками адміністративних органів, хоча у цій державі зазначений орган інтегрований в класичну судову систему [17]. ЄСПЛ також зазначив, що міністр чи сам уряд не можуть розглядатися як суд, навіть у тих випадках, коли мають повноваження виносити юридично обов'язкові рішення зі спірних питань [18].

Виходячи зі змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, поняття «суд», як таке, що характеризує судовий орган, має наступні категоріальні ознаки: 1) незалежність; 2) неупередженість; 3) створення суду на підставі закону. Стосовно незалежності суду ЄСПЛ у своїй прецедентній

практиці неодноразово зазначав, що значення розподілу влади між виконавчою і судовою гілками набуває зростаючої важливості у прецедентній практиці ЄСПЛ. Але ні ст. 6, ні будь-яке інше положення ЄКПЛ не вимагають від держав дотримуватися будь-якої теоретичної конституційної доктрини як такої, що передбачає дозволені ліміти взаємодії між цими двома гілками. ЄСПЛ у цьому сенсі лише цікавить питання чи існують процесуальні гарантії для того, щоб суд вважався незалежним та об'єктивно неупередженим [19; 20]. При цьому поняття «незалежний» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ означає незалежність як від інших гілок влади (виконавчої та законодавчої) [21], так і незалежність від інших суддів та судових органів [22], а також незалежність від сторін цивільного судочинства [5].

ЄСПЛ були вироблені певні критерії, за якими конкретний судовий орган може бути оцінений як незалежний у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Про незалежність судового органу, зокрема, свідчить: 1) спосіб призначення його членів; 2) тривалість строку повноважень; 3) наявність гарантій проти зовнішнього впливу; 4) наявність зовнішніх атрибутів незалежності [23]. Розглянемо їх детальніше.

Спосіб призначення суддів. ЄСПЛ не надає у своїй практиці рекомендацій щодо того, хто має вирішувати питання про призначення суддів на посаду, залишаючи це питання на розсуд національного законодавця. При цьому зазначається, що лише той факт, що судді призначаються на посаду та звільняються з неї органом виконавчої гілки влади ще не свідчить про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [24], якщо після призначення на посаду судді не піддаються тиску, не отримують жодних інструкцій та провадять свою діяльність з відправлення правосуддя цілком незалежно

[25]. Аналогічна точка зору була висловлена ЄСПЛ і стосовно призначення на посаду судді парламентом [26].

Поряд з цим, у багатьох рішеннях ЄСПЛ доходить висновку про порушення вимоги незалежності суду через невідповідність вимогам ЄКПЛ саме процедури призначення суддів. Показовою у цьому контексті є рішення у справі «Oleksandr Volkov v. Ukraine», в якому ЄСПЛ констатував невідповідність вимогам незалежності та об'єктивної неупередженості Вищої Ради Юстиції у дисциплінарному провадженні щодо звільнення з посади судді Верховного Суду України через порушення присяги. ЄСПЛ зазначив, що вимозі незалежності суду суперечить порядок обрання членів даного органу, адже члени Вищої Ради Юстиції, які не були жодним чином пов'язані з судовою владою і прямо призначалися виконавчим та законодавчим органами, становили переважну більшість її складу. Як наслідок, справу заявника розглядали 16 членів Вищої Ради Юстиції, які брали участь у засіданні. Лише троє з них були професійними суддями, а, отже, судді становили незначну меншість членів Вищої Ради Юстиції [...]. Більш того, лише четверо членів Вищої Ради Юстиції працювали на постійній основі. Інші ж члени продовжували працювати і отримувати заробітну плату поза цим органом, що неодмінно призвело до їхньої матеріальної, ієрархічної та адміністративної залежності від їх первинних роботодавців та становило загрозу для їх незалежності й неупередженості. Так, Міністр юстиції та Генеральний прокурор, які входили до складу Вищої Ради юстиції за посадою, у разі припинення повноважень на основних посадах, переставали бути членами цього органу [16].

Тривалість строку повноважень. ЄСПЛ не встановлює певних бажаних

або мінімальних термінів перебування судді на посаді, однак зауважує, що відносно короткий, однак від того не менш прийнятний трирічний термін дисциплінарного органу в'язниці є, напевне, найнижчим лімітом, зважаючи на те, що особи, які входили до складу зазначеного органу, виконували роботу на безоплатній основі [3]. При цьому занадто короткий термін повноважень судді може викликати сумніви в його незалежності. У цьому аспекті важливою гарантією також визнається незмінність суддів під час строку повноважень, неможливість їх усунення з посади. Поряд з цим, відсутність на законодавчому рівні вимоги про неможливість такого усунення сама по собі не може свідчити про відсутність у суддів незалежності, якщо наявні інші необхідні гарантії незалежності суддів [27].

Наявність гарантій проти зовнішнього впливу. Зазначене положення має декілька аспектів. По-перше, судді мають бути звільнені від зовнішнього тиску з боку інших представників судової влади. ЄСПЛ зазначає, що незалежність та неупередженість судів, із об'єктивної точки зору, вимагає, щоб кожен окремий суддя був вільним від неналежного впливу, причому не тільки зовнішнього, але й із боку самої судової системи. Внутрішня незалежність судової гілки влади означає, що суддям не повинні наказувати та на них не повинні здійснювати тиск інші судді або ті особи, що мають адміністративні повноваження у суді, наприклад, голова суду [28]. Приміром, такими, що порушують суддівську незалежність, були визнані прямі розпорядження голови суду двом його заступникам переглянути ухвалу суду, якою було відмовлено у задоволенні заяви про перегляд суми заборгованості перед заявником [28].

У рішенні «Salov v. Ukraine» ЄСПЛ також констатував порушення права

на суд з тієї підстави, що не було достатніх гарантій проти зовнішніх впливів на суддю через відсутність належних законодавчих та фінансових гарантій щодо можливого тиску з боку Голови апеляційного суду, адже він одночасно мав вплив на призначення суддів нижчих інстанцій, оцінку їх роботи, ініціювання дисциплінарного провадження та кар'єрного зростання [22].

Порушення незалежності суду також було констатоване ЄСПЛ і у іншій справі проти України через неправомірну зміну територіальної підсудності справи Верховним Судом України (далі – ВСУ). У справі «Bochan v. Ukraine» заявниця скаржилася на відсутність незалежності суддів ВСУ та суддів, яким справа була передана для розгляду, про що, на думку заявниці, свідчили зміна територіальної підсудності справи ВСУ, який категорично не погодився із встановленими судами нижчих інстанцій фактами, а також те, що ВСУ не взяв до уваги клопотання заявниці та не обґрунтував таку зміну підсудності.

З цього приводу ЄСПЛ зазначив, що направлення справи на розгляд іншому судді або суду підпадає під межі самостійної оцінки державних органів. Існує низка факторів, наприклад, доступність засобів, кваліфікація суддів, конфлікт інтересів, доступність місця слухання справи для сторін тощо, які державні органи повинні брати до уваги, змінюючи територіальну підсудність. Незважаючи на те, що до компетенції ЄСПЛ не входить оцінка того, чи існували законні підстави у державних органів для передачі справи окремому судді чи суду, ЄСПЛ має бути впевнений в тому, що така зміна територіальної підсудності відповідає положенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та, зокрема, вимозі незалежності та об'єктивної неупередженості. ЄСПЛ зазначає, що заявницю не було повідомлено

про підстави перенаправлення її справи і вона не мала можливості надати свої зауваження з цього питання [...]. Більш того, така зміна територіальної підсудності була здійснена ВСУ після вираження категоричної незгоди з висновками судів нижчих інстанцій щодо фактів у справі та після висловлення своєї позиції щодо одного з головних аспектів справи, а саме щодо компетенції кооперативу передавати право власності, навіть до здійснення судами нижчих інстанцій нової оцінки фактів і дослідження доказів. Виходячи із зазначеного, ЄСПЛ вважає, що побоювання заявниці про те, що судді ВСУ, включаючи заступника Голови, мали попередньо сформовану позицію щодо результату розгляду справи та що судді, яким було передано справу, будуть розглядати справу відповідно до висновків ВСУ, можна вважати об'єктивно обґрунтованими. Така процесуальна ситуація свідчить про відсутність незалежності суду та в цілому порушує принцип правової визначеності [29].

По-друге, суддя також повинен бути звільнений від зовнішнього тиску з боку інших гілок влади. ЄСПЛ категорично засуджує спроби несудових органів влади втручатися у судовий розгляд, оскільки вважає ці дії такими, що *ipso facto* не відповідають поняттю «незалежного та неупередженого суду» у значенні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. ЄСПЛ зокрема зазначив, що немає значення, чи таке оскаржене втручання насправді вплинуло на хід розгляду судової справи. Коли виконавчою та законодавчою гілками влади Держави здійснюється втручання, вони тим самим демонструють відсутність поваги до судової гілки влади загалом, та дають підґрунтя для виникнення у Заявника побоювання щодо відсутності у судів незалежності та неупередженості [28].

Показовою у цьому контексті є справа «Agrokompleks v. Ukraine», де ЄСПЛ констатував порушення вимоги незалежності суддів, зазначаючи, що суд, який розглядав справу, не можна визнати вільним від зовнішнього тиску. Судовий розгляд, про який йдеться у цій справі, стосувався банкрутства Лисичанського нафтопереробного заводу, який на той час був найбільшим нафтопереробним заводом країни, та у якому Держава була основним акціонером. Зважаючи на це, ЄСПЛ зауважив, що вся та увага, яку приділяли органи влади Держави цим судовим справам, була цілком природною. Поряд з цим, ЄСПЛ констатував, що органи влади, однак, не обмежились пасивним спостереженням за ходом розгляду [...], а втрутилися у судовий процес, що є абсолютно неприйнятним. Про зазначене втручання свідчили, зокрема, наявні у матеріалах справи копії звернень заводу до Першого заступника Голови Верховної Ради України та Голови Верховної Ради України, а також до Прем'єр-міністра та Президента України, в яких містилося прохання втрутитися в хід судового розгляду, а також листи від цих посадовців на адресу голови суду із розпорядженнями скасувати або переглянути рішення, ухвалені судом раніше, припинити провадження у справі [...]. ЄСПЛ також звернув увагу на те, що голова суду відповідав на деякі із цих листів шляхом надання звітів про стан розгляду справи, а також надаючи пояснення щодо заходів, вжитих під час провадження у справі. Більш того, вищезазначений завод відкрито подякував Президенту України за його втручання, яке вважалося успішним, відмітивши при цьому, що «позитивні результати говорять самі за себе». Вищезазначені обставини безсумнівно свідчать про відсутність незалежності суду у даній справі, у зв'язку із чим ЄСПЛ підкреслив, що обсяг зобов'язань Держави щодо

забезпечення розгляду «незалежним та неупередженим судом» у розумінні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ не обмежується судовою гілкою влади. Цей обсяг зобов'язань також покладає обов'язки на виконавчі, законодавчі та будь-які інші органи Держави, незалежно від їх рівня, поважати та виконувати рішення та постанови судів, навіть якщо ці органи не погоджуються з ними. Таким чином, повага із боку Держави до повноважень судів є невід'ємною передумовою впевненості суспільства у судах і, у більш широкому сенсі, верховенства права. Для того, щоб це відбулося, конституційних гарантій незалежності та неупередженості судової гілки влади недостатньо. Ці гарантії мають бути ефективно впроваджені у повсякденну поведінку та поведження органів влади [28].

По-третє, на суддю не повинні чинити зовнішній вплив і сторони судового провадження. З приводу незалежності суду від сторін ЄСПЛ зазначає, що у тих випадках, коли до складу суду входить особа, яка за своїм підлеглим становищем, з точки зору своїх обов'язків або організаційної точки зору *vis-à-vis* з однією зі сторін, у іншій сторони можуть з'явитися обґрунтовані сумніви щодо його незалежності [5].

З цих позицій вимога неупередженості розглядається поряд із вимогою процесуальної рівноправності сторін. Так, у ранній практиці, де ЄСПЛ лише побічно торкався проблематики незалежності суду, порушувалося питання щодо відсутності у сторін так званого принципу «рівної зброї», тобто відсутності процесуальної рівноправності [30], коли при обговоренні та винесенні вироку у вищих судових інстанціях були присутні представники прокуратури, які брали участь у справі на боці однієї зі сторін. В подальшому такий підхід був поширений і на цивільні справи. Так, у справі «Vermeulen v.

Belgium» ЄСПЛ визнав порушенням права на суд присутність під час ухвалення рішення у справі генерального радника, що брав участь у справі на боці протилежної сторони [31]. У рішенні «Martinie v. France» зазначається, що сама присутність державного службовця під час ухвалення рішення у нарадчій кімнаті свідчить про вплив на вирішення справи, навіть якщо він не брав участь в обговоренні [32].

Наявність зовнішніх атрибутів незалежності судді. У цьому аспекті якнайбільше проявляється зв'язок незалежності суду із його об'єктивною неупередженістю. У своїй прецедентній практиці ЄСПЛ зазначає, що поняття «незалежність» та «об'єктивна неупередженість» є дуже близькими [33]. Їх дуже важко відокремити один від одного, адже часто одні і ті ж факти свідчать про порушення обох вимог, а тому їх у великій кількості випадків доцільно розглядати разом [34].

Слід зазначити, що неупередженість суду поряд також є однією із вимог, що висуваються до судових органів у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє говорити про бінарну природу неупередженості суду, оскільки відповідно до неї ЄСПЛ виділяє суб'єктивний та об'єктивний критерії.

Суб'єктивна неупередженість пов'язана із особою судді, з його особистими переконаннями. Так, ЄСПЛ зазначає, що суд повинен бути суб'єктивно вільним від особистого упередженого ставлення, жоден з членів складу суду не повинен мати жодних особистих упереджених ставлень або нахилів [35]. Об'єктивна неупередженість, у свою чергу, стосується структурних питань організації складу суду та полягає у відсутності будь-яких законних сумнівів у тому, що її забезпечено і гарантовано судом. Для перевірки на об'єктивну неупередженість слід визначити,

чи є факти, які не залежать від поведінки судді, що можуть бути встановлені та можуть змусити сумніватися у його неупередженості. Мова йде про ту довіру, яку суди у демократичному суспільстві повинні апріорно викликати в учасників цивільного процесу [36]. Це означає, що процес відправлення правосуддя з точки зору стороннього спостерігача має сприйматися як неупереджений, і в громадськості не повинно бути жодних сумнівів щодо цього.

Фактами, які свідчили про одночасне порушення вимог незалежності та об'єктивної неупередженості суду, ЄСПЛ визнавали ситуації, коли судді, що розглядали справу, також входили до комітету з правосуддя, який вже давав висновок щодо тієї частини законодавства, яку оспорував заявник [37]; судді брали участь у розробці та обговоренні закону, який в подальшому стосувався розгляду справи [34]; бейліф, що був єдиним професійним суддею у Королівському Суді, поряд з народними засідателями, також був Головою Апеляційного суду, а також, окрім суддівських посад, він входив до складу законодавчого органу та був головою чотирьох державних комітетів виконавчої влади [19].

Слід зазначити, що у всіх вищезазначених справах не ставилося питання про суб'єктивну упередженість кожного із членів складу суду, натомість порушувалися питання неупередженості самої системи. Спільним для всіх цих справ є те, що до складу суду, який розглядав справу входили особи, які окрім перебування на посаді судді, були посадовими особами інших виконавчих, законодавчих органів або органів місцевого самоврядування, що мали відношення до законодавчих актів, які оспорував заявник. У цьому контексті варто згадати так звану теорію «зовнішніх проявів», яка стоїть над судовими рішеннями.

Її формула зводиться до того, що «правосуддя не тільки повинно здійснюватися, але повинно бути видно, що воно здійснюється» [38, с. 197–198]. Отже, у цьому контексті можна вести мову про певну тотожність понять «об'єктивна неупередженість суду» та «незалежність суду» у контексті застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у процесуальному розумінні, а не в аспекті судоустрою.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що у своїй прецедентній практиці ЄСПЛ розглядає питання саме особистої незалежності судді під час розгляду конкретної справи. У якості гарантій останньої можна виділити такі аспекти: особливість призначення на посаду судді та звільнення з неї; тривалість та стабільність строку повноважень; неможливість усунення

з посади; фінансове та соціальне забезпечення суддів; незалежність від зовнішнього впливу на суддю з боку інших суддів та судів вищих інстанцій, органів виконавчої та законодавчої гілок влади, а також сторін процесу; наявність зовнішніх атрибутів незалежності. При цьому варто наголосити на тому, що у практиці ЄСПЛ концепт незалежності суду набуває самостійного значення з огляду на специфіку його проявів у сфері цивільного судочинства. З огляду на дію принципу наявності зовнішніх атрибутів здійснення правосуддя в аспекті права на суд незалежність суду розглядається разом із вимогою об'єктивної неупередженості, що свідчить про певне зрощення цих понять у практиці ЄСПЛ, їх аналогічність.

Література

1. «Van Geysseghem v. Belgium», 21 January 1999 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58908>.
2. «Golder v. the United Kingdom», 21 February 1975 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496>.
3. «Campbell and Fell v. the United Kingdom», 28 June 1984 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456>.
4. «X v. Belgium», 16 October 1980 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <file:///D:/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1BELGIUM.pdf>.
5. «Sramek v. Austria», 22 October 1984 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57581>.
6. «Chevrol v. France», 13 February 2003 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60941>.
7. «Van De Hurk v. Netherlands», 19 April 1999 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57878>.
8. «Bentham v Netherlands», 23 October 1985 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57436>.
9. «Pullar v. the United Kingdom», 10 June 1996 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57995>.
10. «Ringeisen v. Austria», 2 June 1973 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-62124>.
11. «Albert and Le Compte v. Belgium», 10 February 1983 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61980>.
12. «Zumtobel v. Austria», 21 September 1993 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57847>.
13. «Fischer v. Austria», 26 April 1995 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57916>.

14. «Lithgow and Others v. the United Kingdom», 08 July 1986 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57526>.
15. «McMichael v. the United Kingdom», 24 February 1995 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57923>.
16. «Olexandr Volkov v. Ukraine», 09 January 2013 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115871>.
17. «Chevrol v. France», 13 February 2003 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60941>.
18. «Benthem v. Netherlands», 23 October 1985 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57436>.
19. «McGonnell v. the United Kingdom», 08 February 2000 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58461>.
20. «Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland», 30 November 2010 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-101962>.
21. «Beaumartin v. France», 24 November 1994 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57898>.
22. «Salov v. Ukraine», 06 September 2005 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70096>.
23. «Bryan v. the United Kingdom», 22 November 1995 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57954>.
24. «Clarke v. United Kingdom», 25 August 2005 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70188>.
25. «Majorana v. Italy», 26 May 2005 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-69453>.
26. «Sacilor Lormines v. France», 09 November 2006 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-77947>.
27. «Luka v. Romania», 21 July 2009 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-93649>.
28. «Agrokompleks v. Ukraine», 06 October 2011 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-106636>.
29. «Bochan v. Ukraine», 03 May 2007 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80455>.
30. «Delcourt v. Belgium», 17 January 1970 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57467>.
31. «Vermeulen v. Belgium», 20 February 1996 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57985>.
32. «Martinie v. France», 12 April 2006 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-73196>.
33. «Findlay v. the United Kingdom», 25 February 1997 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58016>.
34. «Kleyn and others v. the Netherlands», 06 May 2003 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61077>.
35. «Daktaras v. Lithuania», 10 October 2000 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58855>.
36. «Fey v. Austria», 24 February 1993 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57808>.
37. «Procola v. Luxemburg», 28 September 1995 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57944>.
38. Popovic D. European Court of Human Rights and the Concept of Separation of Powers [Text] / D. Popovich // Separation of Powers – Global Perspectives. – Hyderabad, 2008. – P. 194-220.